

Cehennem Meleklerinin Sayısının On Dokuz Olmasının Ehl-i Kitap Kültürüyle Bağlantısı*

Halil SARI | ORCID: [0000-0003-3887-3504](https://orcid.org/0000-0003-3887-3504)

Dr. | kasas_26@hotmail.com

Diyanet İşleri Başkanlığı | ROR ID: [007x4cq57](https://ror.org/007x4cq57)

Balıkesir | Türkiye

Öz

Kur'ân belirli bir zaman diliminde, ilk etapta muayyen bir muhatap kitleye nâzil olmuş şifahi bir hitaptır. Kur'ân, Hz. Peygamber ve nüzûl dönemine tanıklık eden insanların kültür ve tasavvurlarına uygun bir dil ve üslûpla inmesine rağmen özellikle bazı âyetler modern dönemdeki insanların mucizevî, hurûfî, bilimsel ihtiyaç ve meraklarını gidermeleri açısından malzeme olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, “Üzerinde on dokuz var” âyeti tarihsel ve kültürel arka plan göz ardı edilerek çeşitli yorumlara konu edilmiş ve zaman zaman parçacı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Ne var ki cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olması meselesi, İslâmî literatürde olduğu kadar Ehl-i kitap geleneğinde de yer alan bazı inanışlarla ilişkili bir konu olarak dikkati çekmektedir. Bu meseleye benzer şekilde, Allah'ın arşının su üzerinde olması, arşı sekiz meleğin taşıması, Allah'ın ve meleklerin bulut gölgeleri içerisinde gelmesi ve yerin ve göklerin altı günde yaratılması gibi hususlar da davet stratejisi kapsamında, Ehl-i kitap kültürüyle ortak kavramlara vurgu yapan âyetler olarak değerlendirilmektedir. Bu makalede on dokuz meleğin tefsir literatüründe ve modern dönemde karşılık bulduğu anlam tespit edildikten sonra on dokuz meleğin Ehl-i kitap geleneği ile bağlantısı ortaya konularak mezkûr ifadeyle asıl verilmek istenen mesajın ne olduğunun tespiti yapılmaya çalışılacaktır. Böylece, söz konusu âyetin tarihsel ve kültürel arka planı göz önüne alınarak, âyetin aslî maksadını daha doğru bir şekilde anlamaya katkı sağlanması hedeflenecektir. Aynı zamanda, klasik ve modern yaklaşımlar arasındaki farklar irdelenerek, modern dönemde yapılan indirgemeci yorumların zengin klasik mirası nasıl göz ardı ettiğine de dikkat çekmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kur'ân, Müddessir Sûresi, On dokuz, Cehennem meleği, Ehl-i kitap

Atıf Bilgisi

Sarı, Halil. “Cehennem Meleklerinin Sayısının On Dokuz Olmasının Ehl-i Kitap Kültürüyle Bağlantısı”. *Akademik-Us* 17 (Mayıs 2025), 110-130.

<https://doi.org/10.70971/akademikus.1670703>

Geliş Tarihi	06.04.2025
Kabul Tarihi	31.05.2025
Yayın Tarihi	31.05.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme * Bu çalışma, Doç. Dr. Ferihan Özmen danışmanlığında, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2019 tarihinde tamamlanan “Müddessir Sûresinin Tefsiri” isimli yüksek lisans tezinden istifadeyle hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal. net
Etik Bildirim	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Connection Between the Number of the Angels of Hell Being Nineteen and the Culture of the Ahl al-Kitab*

Halil Sarı | ORCID: [0000-0003-3887-3504](https://orcid.org/0000-0003-3887-3504)

Dr. | kasas_26@hotmail.com

Presidency of Religious Affairs | ROR ID: [007x4cq57](https://ror.org/007x4cq57)

Balıkesir | Türkiye

Abstract

The Qurʾān is an oral address revealed within a specific period to a particular audience. Although the Qurʾān descended with a language and style appropriate to the culture and conceptualizations of the people witnessing the era of the Prophet and the period of revelation, its verses are often employed in modern times as material to satisfy miraculous, esoteric, scientific needs, and curiosities. In this context, the verse "There are nineteen over it" has also been the subject of various interpretations, disregarding its historical and cultural background and being approached at times with fragmented perspectives. However, the issue of the number of Hell's guardians being nineteen draws attention as a matter associated not only with Islamic literature but also with certain beliefs present in the Judeo-Christian tradition. Similar to this issue, concepts such as the Throne of Allah being upon water, the Throne being carried by eight angels, Allah and the angels coming within the shadows of clouds, and the creation of the heavens and the earth in six days are considered as verses that emphasize common concepts with the People of the Book within the framework of the strategy of invitation. In this study, after identifying the meaning attributed to the nineteen angels in both classical tafsir literature and modern interpretations, the connection between the nineteen angels and the Judeo-Christian tradition will be examined, aiming to determine the primary message intended by the mentioned expression. Thus, by considering the historical and cultural background of the verse, it is intended to contribute to a more accurate understanding of its original purpose. Additionally, by examining the differences between classical and modern approaches, the study will seek to highlight how modern reductionist interpretations overlook the rich classical heritage.

Keywords

Qurʾān, Sūrat al-Muddaththir, Nineteen, Angel of hell, Ahl al-kitāb.

Citation

Sarı, Halil. “The Connection Between the Number of the Angels of Hell Being Nineteen and the Culture of the Ahl al-Kitab”. *Akademik-Us* 17 (May 2025), 110-130.

<https://doi.org/10.70971/akademikus.1670703>

Date of Submission	06.04.2025
Date of Acceptance	31.05.2025
Date of Publication	31.05.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This study has been prepared with reference to the master's thesis titled '<i>The Exegesis of Sūrat al-Muddaththir</i>', completed in 2019 at the Institute of Social Sciences, Çanakkale Onsekiz Mart University, under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Ferihan Özmen. This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Kur’ân, Allah’ın muhataplara ulaştırmak istediği buyruklarını içeren bir hitaptır. Bahse konu olan bu hitaplar ilk planda o devirde yaşayan insanların akıl, idrak ve entellektüel seviyelerini aşmadan ifade kalıplarıyla iletmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Kur’ân’ın beyanlarında nüzûl ortamındaki bilinç-altı yapıyı kullandığına hemen her satırda şahit olmak mümkündür.

Kur’ân’ın mesajını sahih bir şekilde yorumlayabilmek için âyetlerin nâzil olduğu tarihî, kültürel ve sosyolojik koşullarının göz önüne alınması gerekmektedir. Bu açıdan, Kur’ân’ın hitap ettiği ilk muhatap kitlenin içinde yaşadığı sosyo-kültürel yapı ve inançlar, âyetlerin orijinal anlamlarının vuzuha kavuşturulmasında etkin bir rol oynamaktadır.

Kur’ân’ın indiği dönemde Arap Yarımadası, çevresindeki büyük medeniyetlerden etkilenmiş, farklı dinî geleneklerin ve inançların bir arada varlık gösterdiği bir bölge olarak dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, gerek Mekke’deki Arap toplumunun inanç yapısı gerekse Medine’deki Ehl-i kitap geleneği, Kur’ân’ın mesajının iletilmesinde dikkate alınan unsurlar arasında yer almaktadır. Kur’ân, mesajını ulaştırırken bu medeniyet alanında yerleşik olan bazı olgulara ve kabullere göndermelerde bulunmuş, böylece muhataplarının zihnindeki var olan birikimini dikkate alarak vahyi daha anlaşılır ve etkili kılmayı amaçlamıştır.

Müddessir Sûresi ilk nâzil olan sûrelerden olması hasebiyle ihtiva ettiği kavram ve hususlar bakımından zengin bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte, Müddessir Sûresindeki bazı âyetlerin günümüzde başlı başına bir konu olarak telakki edilmesi sonucunda birçok kavram kargaşası tezahür etmektedir. Hâl böyle olunca, sûredeki bazı âyetlerden hareketle birçok meseleye gelişigüzel delil getirilmesi bu meselenin araştırılmasını önemli kılmaktadır. Kaldı ki “on dokuz” ifadesi gerek klasik tefsirlerde gerekse modern dönemde yapılan yorumlarda önemli tartışmalara konu olmuş ve çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Halbuki mezkûr ifadenin tarihsel arka planında, özellikle Ehl-i kitap geleneğiyle girilen tarihî ve kültürel etkileşimin izlerini görmek mümkündür. Örneğin, bazı Yahudi kaynaklarında, özellikle de “Peygamber Enok’un Kitabı” gibi metinlerde, on dokuz sayısına veya on dokuz melek ile ilgili çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda on dokuz melek doğrudan “cehennem melekleri” olarak zikredilmemiş olsa da bu sayı ile cehennem melekleri arasında bir bağın kurulmuş olabileceğini akıllara getirmektedir. Nitekim Kur’ân’ın hitap ettiği toplumsal bağlamda, Ehl-i kitabın dini bilgileriyle muhatapların aşinalığı, bu gibi sayıların belli bir anlam dünyasına işaret etmesine zemin hazırlamaktadır.

Birçok yönden edebî bir niteliğe sahip olan Müddessir Sûresinin şirkin nefyi, ölümden sonra diriliş ve Hz. Peygamber’e indirilen vahyin Allah tarafından gelmesi şeklinde temel konulara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Müddessir Sûresinin bazı âyetleriyle ilgili nâzil olduğu zemin ve bağlamın göz ardı edilmesi sebebiyle ilmî ciddiyetle bağdaşmayan yaklaşımlarda bulunmaktadır. Bu yorumlardan kuşkusuz en fazla tebarüz edeni sûrenin otuzuncu âyetindeki cehennem meleklerinin sayısına atıfta bulunulan “*Üzerinde on dokuz var*” ifadesidir. Özellikle modernist yorumların bu sayıyı salt matematiksel veya sembolik bir boyuta indirgeme çabaları, klasik kaynaklardaki zengin anlam dünyasını göz ardı

etmekte ve tarihsel bağlamı gözden kaçırmaktadır. Dolayısıyla on dokuz sayısının anlamını tam olarak kavrayabilmek için tarihî ve kültürel bağlamın göz önünde bulundurulması gerektiği bu çalışmada savunulacaktır. Diğer bir ifadeyle, klasik tefsir literatüründeki rivâyetler ve Ehl-i kitap geleneğindeki anlatımlar dikkate alınarak, on dokuz sayısının modern dönem okumalarındaki indirgemeci yaklaşımlara kurban edilemeyecek kadar derin bir arka plana sahip olduğu bu makalede ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Müddessir Sûresiyle ilgili daha önce bazı araştırmalar yapılmıştır. Ancak mezkûr çalışmalarda cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olmasının Ehl-i kitapla bağlantısının yeterince tahlil edilmediğine şahit olunmuştur. Klasik tefsirlerde de bu konu hakkında tatmin edici izahlara yer verilmemiştir. Bununla birlikte 2023 yılında Cengiz Güneş, “Müddessir Sûresi 30-31. Âyetler Bağlamında On Dokuzla Kimler Sınanıyor?” adında bir makale yayımlamıştır. Söz konusu bu çalışmada, Müddessir Sûresi hakkında genel bir malumat verildikten sonra *عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ* ifadesindeki *ها* zamirinin nereye râci olduğuna dair dildilerin ve müfessirlerin rivâyetlerinden bahsedilmiştir. Bunun ardından âyetin tefsiri yapılmıştır. Söz konusu çalışmanın odak noktasını daha çok 31. âyetteki “*Onların sayısını inkâr edenler için imtihan vesilesi yaptık.*” ifadesi oluşturmıştır. Bu kapsamda, “Kâfirlerin Sınanması”, “Ehl-i Kitabın Sınanması”, “Müminlerin Sınanması”, “Kalplerinde Hastalık Bulunanların Sınanması” şeklinde müstakil başlıklar açılarak mezkûr âyetin tahlili yapılmıştır. Bunun akabinde, on dokuz rakamına yüklenen anlamlar üzerinde durulmuş ve bunun eleştirisi yapılmıştır. Ancak sözü edilen çalışmada on dokuz meleğin Ehl-i kitap kültürüyle bağlantısına temas edilmemiştir. Dolayısıyla bu araştırmanın sözü edilen çalışmadan farkı on dokuz meleğin Ehl-i kitap geleneğindeki bağlantısına dikkat çekilmesidir.

Araştırmada “melek” kelimesi hakkında bilgi verilecek, daha sonra cehennemden sorumlu varlıkların melekler olmasının hikmeti tefsir literatürü çerçevesinde izah edilmeye çalışılacak ve cehennem meleklerinin on dokuz olmasıyla ilgili bazı rivâyetlere yer verilecektir. Bunun yanında, modern dönemde on dokuz melek ile ilgili yaklaşımlardan bahsedilecek ve cehennem meleklerinin on dokuz olmasının Ehl-i kitap metinleriyle alakasından söz edilecektir. Çalışmada, on dokuz melek kavramının metinler arasındaki ilişkisini tespit edebilmek amacıyla Yahudi ve Hristiyan apokrif literatürüne ait bazı eserlere başvurulacaktır. Ayrıca konuyla ilgili aktarılan rivâyetleri tahlil edebilmek için klasik tefsir literatürüne de müracaat edilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

“Melek” terimi, etimolojik açıdan “sahiplik” ve “mâlik olma” gibi anlamlara gelmektedir.¹ Melek *مَلَكٌ* veya *مَلَكٌ* kökünden gelen “kuvvet, güç sahibi, tedebbür eden,

¹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğ*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/227.

vazifeleri üstlenen anlamına geldiği gibi,² Arapların bir şeyin kuvvetli ve sıhhatli olduğu anlamlarına gelen güçlü ve kuvvetli bir şekilde yoğurma kalıbında kullandıkları **قُوَّةٌ عَجَنَهُ وَ** ifadelerinde güçlülük, şiddet şeklinde anlamlara da karşılık gelmektedir.³ Ayrıca melek, üstün gelen, hakkından gelen, zorunlu tutan” tarzında manalara tekabül etmektedir.⁴ Halîl b. Ahmed’in (ö. 175/791) kaydettiğine göre, melek kelimesinin etimolojisinde “bir nesneye yaslanma” anlamı vardır. Nitekim Araplar **مَلَاكَ الْجَسَدِ** (kalp vücudun dayanağıdır) cümlelerindeki **مَلَاكَ** lafzını “dayanma” manasında istimal etmektedirler.⁵ İbn Sîde (ö. 458/1066) kelimenin kökeninde “Bir şeyi ihata etme ve ona mutlak anlamda hâkim olmak” anlamının bulunduğunu belirtmiştir.⁶ Melek, gerek İslâm gerekse Hristiyan ve Yahudi geleneğinde muhtelif şekillere bürünebilen, şeffaf bir varlık olarak nitelendirilmektedir.⁷ Arap düşünsel geleneğinde ise melekler, mutlak saflığı ve kötülükten arınmışlığı temsil eden varlıklar olarak görüldüğünden,⁸ peygamberlerden üstün olduğu inancına varılmıştır.⁹ Bazı kaynaklarda, meleklerin de ölümlü varlıklar oldukları ifade edilmekle birlikte, yaşam sürelerinin oldukça uzun olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁰

2. Cehennemden Sorumlu Varlıkların Melekler Olması

Müfessirler, Allah’ın cehennem muhafızlarını meleklerden kılmasının sebepleri hakkında bazı izahlar yapmışlardır. Örneğin Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) cehennem bekçilerinin meleklerden olmasının hikmetini şu şekilde açıklamıştır:

“Azap görenlerin cinsine mugayir olması için başka bir ifadeyle, cehennemde insanlar azap göreceğine göre buradan sorumlu varlıkların aynı türe ait

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1435/2014), 776; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *Basâiru zevî't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/520.

³ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Fâris Zekeriyâ, *Tertîbu mekâyisü'l-luğa*, thk. Saîd Rızâ Alî el-Askerî-Haydar el-Mescîdî (Irak: Merkezi Dirâsâtî'l-Havzati ve'l-Câmi'a, ts), 926.

⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2013), 8/362.

⁵ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003), 4/166.

⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhiti'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 7/54.

⁷ Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'âşlî (Beyrut: Dâru'n-Neffâs, 1433/2012), 317.

⁸ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 6/415.

⁹ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, (İstanbul: y.y., 1928/1346), 166; Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâsi, 1424/2003), 208; Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *el-Kalâ'id fi tashihî'l-akâ'id*, thk. Albert Nasrî Nâdir (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1460/1986), 118.

¹⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-Habâik fi ahbâri'l-melâik*, thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zaglûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 9.

olmaması için bu şekilde takdir edilmiştir. Zira aynı türe mensup varlıkların azap çekenlere merhamet gösterdiği izlenimi oluşturabilir. Bu münasebetle, meleklerin acıması ve merhamet göstermesi için insan cinsinden peygamber gönderilmiştir. Ayrıca, onlar Allah'a karşı mâsiyet işlemekten en uzak varlıklar olması ve en zor itaatleri yerine getirmeleri noktasında çok güçlü olmuşlardır. Bununla birlikte, rivâyetlerde bildirildiğine göre, melekler nurdan yaratılmışlardır. Şu durumda, nurdan yaratılan ateşte kalmaya nasıl mukâvemet gösterebiliyor? Şeklinde bir soru sorulursa buna şöyle cevap verilir, 'dirilişin ortaya konmasındaki söz Allah'ın mümkünâta muktedir olması demektir. Dolayısıyla, Allah'ın bir insanı sonsuza kadar şiddetli bir azabın içinde canlı olarak bırakması muhâl olmadığına göre, melekleri de cehennemde acı çekmeden bırakması imkânsız, uzak değildir.'¹¹

Bu konuda yapılan bir diğer yorum ise meleklerin yaratılışlarında kuvvetlilik, sertlik, dayanıklılık olduğundan Allah yaratılış itibariyle cehennemden sorumlu varlıkları meleklerden kılmış, böylece insanlardan hiç kimse onlara karşı gelme gücü bulamamıştır.¹² Allah adına en çok gazaplanmaları ve yaratılmış varlıkların içinde en kuvvetli olmaları da görevli varlıkların meleklerden seçilme nedenleri arasında zikredilmiştir.¹³ Ayrıca, meleklerin insanî niteliklerden uzak olması ve Semûd kavminin başına gelenlerde olduğu gibi meleklerden birinin çılgık atmasıyla bir şehri yok etme gücüne sahip olmaları şeklinde nedenlerden bahsedilmiştir.¹⁴

Tahrîm Sûresi altıncı âyette cehennemin üzerinde son derece katı, şiddetli sert meleklerin olduğundan söz edilmiştir. Buradan hareketle bir yaklaşıma göre, melekler gazaptan yaratıldığı için onlara azap sevdirilmiştir.¹⁵ Cehennem meleklerinin kalpleri son derece katı ve kendilerinden merhamet beklenildiğinde merhamet etmeyen, muazzam

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, thk. Seyyîd İmrân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 15/513.

¹² Muhammed b. Yûsuf b. Alî Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2010), 8/368; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. es-Se'âlebî, *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed el-Ğumârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1435/2014), 3/408; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1437/2016), 5/396.

¹³ Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâût (Beyrut: Dâru Sadr, 1421/2001), 2/1111; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, thk. Seyyîd İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2007), 5/391.

¹⁴ Burhâneddîn Ebû'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer Bikâî, *Nazmu'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*, thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011), 8/231; Ahmed b. Muhammed Sâvî, *Hâşiyetu's-Sâvî ale'l-Celâleyn*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438/2017), 4/225.

¹⁵ Ahmed b. Muhammed Sâvî, *Hâşiyetu's-Sâvî ale'l-Celâleyn*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438/2017), 4/225.

bedenlere sahip oldukları için cehennemde görevlendirilmişlerdir.¹⁶ Söz konusu bu melekler fiillerinde kaba ve haşindir. Allah'ın buyruklarını tatbik etme noktasında asla müsamaha göstermezler ve Allah'ın düşmanlarından intikam alırlar.¹⁷

Vâhidî (ö. 468/1076) cehennem meleklerinin özelliklerinden bahsederken onların liderlerinin Mâlik olduğunu ve onunla beraber on sekiz meleğin olduğunu, gözlerinin tıpkı şimşek gibi çaktığını, dişlerinin kanca gibi yırtıcı olduğunu, ağızlarından cehennem alevinin çıktığını, iki omuzunun arasının bir yıllık yürüyüş mesafesinde olduğunu, avuçlarının genişliğinin Rebîa ve Mudar kabilelerini içine alacak kadar olduğunu, onlarda merhamet namına bir şey olmadığını, onlardan her birinin yetmiş bin kişiyi avucuna alıp cehennemde diledikleri yere fırlattıklarını ifade etmiştir.¹⁸ Bununla birlikte, Mâlik'in cehennemliklerin adedince parmaklarının olduğu ve onlara parmaklarıyla azap edeceği rivâyet edilmiştir.¹⁹

3. Tefsir Literatüründe Cehennem Meleklerinin Adedinin On Dokuz Olmasıyla İlgili Yaklaşımlar

Cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olmasıyla ilgili klasik tefsir literatüründe bazı rivâyetlere rastlamak mümkündür. Nitekim bir rivâyete göre, Yahudilerden bir topluluğun Hz. Peygamber'in ashâbından bazı kişilere cehennem bekçilerini sormaları üzerine “*Üzerinde on dokuz var.*” âyeti nâzil olmuştur.²⁰ Başka bir rivâyete göre Yahudilerden bazı insanlar, “Peygamberiniz cehennem bekçilerinin sayısını biliyor mu?” şeklinde Hz. Peygamber'in arkadaşlarına soru yönelttiler. Onlar, “Peygamberimiz bu konuda yorum yapmadan sizlere bir şey söyleyemeyiz” dediler. Bir müddet sonra birisi Hz. Peygamber'e geldi ve “Ey Muhammed! Bugün arkadaşların yenik düştü” dedi. Hz. Peygamber bunun sebebini sorunca adam olanları anlattı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Peygamberimiz bir konuda herhangi bir şey söylemeden yorum yapmayız diyenler hiç mağlup kabul edilir mi? Halbuki onlar, vakti zamanında peygamberlerine Allah'ı alenen göstermesi yönünde bir istekte bulunmuşlardı.” Hz. Peygamber, cehennem muhafızlarıyla

¹⁶ Ebû Hafs Ömer ibn Âdil, *el-Lubâb fî 'ulûmî'l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011), 19/208.

¹⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûnî'l-ekâvil fî vücuhi't-te'vil*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1422/2002), 4/320.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/384.

¹⁹ Süyûtî, *el-Habâik*, 65.

²⁰ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân, *et-Tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Ahmed Fethî Abdurrahmân Hicâzî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 5/510; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâveridî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Seyyid Abdû'l-Maksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012), 6/144; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1435/2014), 19/52; İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2006, 8/277; Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015, 6/456.

ilgili polemige girenleri Allah'ın düşmanı olarak tavsif etmiş ve onları cennetin toprağının mahiyetiyle ilgili soru sormak için yanına çağırtmıştı. Onlar Hz. Peygamber'e geldiklerinde, "Ey Ebû'l-Kâsım! Cehennemde görevli meleklerin sayısı kaçtır?" diye sordular. Hz. Peygamber, eliyle göstermek suretiyle bir keresinde on, diğer seferinde ise dokuz sayısını göstererek, "Böyle ve böyle" dedi. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Yahudiler Hz. Peygamber'i tasdik ederek, "Evet" cevabını verdiler ve "Üzerinde on dokuz var" âyeti nâzil oldu.²¹

Diğer bir rivâyete göre, cehennem muhafızlarının sayısının on dokuz olduğu âyeti inince Ebû Cehil, istihzâ bir tavırla Mekkelilere tepkisini şöyle dile getirmiştir: "Ananız sizi kaybedesiceler! Ben İbn Ebî Kebşe'nin size cehennem meleklerinin on dokuz olduğunu söylediğini duydum. Halbuki sizler hücum eden, birden baskın yapan kimselersiniz. Sizden her bir kişi onların üstesinden gelemeyebilir mi?"²² Daha sonra Allah, Hz. Peygamber'e Ebû Cehil'e gitmesini, Mekke'de "Batha" denilen yerde elinden tutarak, "Lâyıktır sana lâyıktır sonra lâyıktır sana lâyıktır."²³ demesini emretti. Hz. Peygamber, Allah'ın bu emrini yerine getirince Ebû Cehil, "Vallahi sen ve rabbin de bana bir şey yapamazsınız" dedi. Sonunda Allah onu, Bedir gününde aşağılanmış bir hâle getirdi.²⁴ Rivâyetin muhtelif şekillerinde ise Ebû Cehil, "Ey Kureyş halkı! Muhammed'in birlikleri sadece on dokuzdur. Bahusus, onların cehennem görevlileri olduğunu savunuyor. Dolayısıyla, sizi on dokuz ile korkutuyor. Halbuki sizler cesur kimselersiniz. Sizden yüz kişi onlardan birini alt edemez, böylelikle cehennemden çıkamaz mısınız?"²⁵

Süddî'den gelen başka bir habere göre, Cumahoğullarından²⁶ eşedeyn lakaplı Useyd b. Kelde b. Halef el-Cumâhî²⁷ şöyle dedi: "Ey Kureyşliler! Ben, sizin önünüzden giderim, sağ omuzuma on meleği, dokuzunu da sol omuzuma alırım ve nihayet hep birlikte cennete gireriz."²⁸ İbn Ebî Hâtim'in bildirdiğine göre, Kureyşten bir adam ki Ebû'l Eşedeyn diye çağrılır, "Üzerinde on dokuz var" âyeti nâzil olunca, "Ey Kureyşliler! On dokuz melek sizi endişeye sevk etmesin ve dehşete düşürmesin! Zira ben, on tanesini sağ omuzumla, yedi

²¹Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî câmiu's-sahîh*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Taknîyeti'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Tâ'sîl, 1437/2016), 4/289; Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1952; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 6/456; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 8/277.

²² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili 'ayi'l-Kur'ân*, thk. İslâm Mansûr Abdülhamîd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1431/2010), 21/202; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Seyyîd Kesrevî Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004), 4/317; Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1437/2016), 4/53; Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/53.

²³el-Kyâme, 75/34-35.

²⁴Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/202.

²⁵Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003), 3/417; Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/53.

²⁶Vâhidî, *el-Vasîf*, 4/384.

²⁷Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/417.

²⁸Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1430/2009), 3/151; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 4/385.

tanisini de sol omzumla vurarak onları sizden savarım” şeklinde söyleyince, “*Biz cehennem bekçilerini ancak meleklerden kıldık*” âyeti indi.²⁹ Başka bir rivâyette ise “*Üzerinde on dokuz var*” âyeti nâzil olunca, Ebû'l Eşedeyn b. Useyd b. Kelde b. Halef el-Cumahî ki o güçlü kuvvetli biriydi³⁰ şöyle dedi: “Ben sizin adınıza on yedisinin hakkından gelirim. İkisinin de benim adıma siz icabına bakın” şeklinde söyleyince, “*Biz cehennem bekçilerini ancak meleklerden kıldık*” âyeti nâzil oldu.³¹

Öte yandan, Cehennem meleklerinin on dokuz olmasıyla alakalı İbn Mes'ûd (ö. 32/652) bazı izahlarda bulunmuştur. Nitekim ona göre, on dokuz harften oluşan besmele ile “*Üzerinde on dokuz var*” ifadeleri arasında bir münasebet söz konusudur. Zira İbn Mes'ûd, “Kim on dokuz zebânîden kurtulmak isterse besmele okusun ki böylelikle her bir harfe karşılık bir meleken korunacağı kalkan olsun. Cehennem melekleri her bir fiillerinde besmele çekerler. Onlar besmeleyle çok büyük güce sahip olmuşlardır ve besmele onlar için bir kalkan haline gelmiştir” şeklinde bir yorum yapmıştır.³²

Mâverdî (ö. 410/1058) konuyla alakalı son derece enteresan bir iddia ortaya koymuştur. Şöyle ki “On dokuz sayısındaki ‘dokuz’un birler basamağının son, ‘on’ ise on’lar basamağının ilk sayısıdır. Böylece bütün sayılar bir araya getirilmiş bunun toplamında cehennem meleklerinin sayısı bildirilmiştir.”³³ Fahreddîn er-Râzî de (ö. 606/1210) bu meseleyle ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Râzî'ye göre, “Hikmet erbabının yaptığı açıklamalara göre insan nefsinin amelî ve nazarî kuvvetlerin fesada uğrama nedeni tabîî ve hayvânî kuvvetlerdir. Hayvânî kuvvetlere gelince beşi zâhirî-bâtınî, biri şehvet, biri kırgınlık olmak üzere toplam on ikidir. Mâna ehli tabîî kuvvetleri câzibe, mâsike, hâzime, dâfia, gâziye, nâmiye, müvellid gibi adlar vererek bunların da yedi tane olduğunu söylemişlerdir. Buna göre tüm bunların toplamı on dokuzdur. Âfetlerin kökeni on dokuz olunca zebânilerin adedinin de on dokuz olması gün gibi açıktır.”³⁴

Bunun yanında, on dokuz melek ile ilgili iş'arî bazı yorumlar yapılmıştır. Nitekim İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) cehennemde görev yapacak olan bu meleklerin dünyadaki görevi yedi gezegenin ve on iki burcun yörüngelerindeki hareketini denetleme gibi bir fonksiyona sahip olduğunu vurgulamıştır.³⁵ Muhammed Esed (ö. 1992) “on dokuz” sayısından muradın melekî güç olduğunu belirterek insanın mâlik olduğu bilinçli algılama ve soyut düşünme

²⁹ İbni Ebî Hâtim, *et-Tefsîr bi'l-me'sûr*, 7/508; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*, thk. Muhammed Berekat (Beyrut: Dâru Risaletu'l-Âlemiyye, 1431/2010), 461.

³⁰ Eşedeyn'in güçlü, kuvvetli olduğuna dair aktarılan bilgiye göre onun ayaklarının altına *ukkâz* derisinden bir malzeme serilirdi ve üzerine yayılarak, kendisini üzerinde olduğu malzemeden çekip uzaklaştıracak kimse olup olmadığını sorar, ancak kimse deriyi çekemez, sadece bir parça koparabilirlerdi. Ayaklarının pozisyonu ise aynı şekilde kalırdı. Bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/145.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/493; İbn Kesîr, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 8/278; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 6/317.

³² Kurtubî, *el-Câmi'lî-ahkâmî'l-Kur'ân*, 1/65.

³³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/144.

³⁴ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 15/512.

³⁵ Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el Arabî, *Tefsîru İbnü'l-Arabî*, thk. Abdülvâris Muhammed Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011), 2/323.

yeteneği sayesinde iyi ile kötüyü ayırt etme bilgisine sahip olduğunu, böylece üstün ruhî güçlere kavuştuğundan bu güçlerin de âyetle ifade edilen “melekî” güçler olduğunu kaydetmiştir.³⁶

4. Modern Dönemde Cehennem Meleklerinin Sayısının On Dokuz Olmasıyla İlgili Yaklaşımlar

Cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olmasıyla alakalı yakın dönemde bazı yorumlar yapılmıştır. Sözgelimi, Ahmed Deedat’ın (ö. 2005) şekillendirdiği Kur’ân’ın matematiksel bir teori üzerine kurulduğu söylemiyle Kur’ân’ın mucizeliğini ispatı noktasında yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu kurama göre, Kur’ân’daki harf, kelime ve âyetlerin tamamı on dokuz ve katlarından meydana gelmektedir. Bu nazariyenin kaynağında, “Üzerinde on dokuz var” ifadesi bulunmakta ve bilgisayar destekli olan söz konusu bu teori, on dokuz sayısı üzerine bina edilmektedir. Dolayısıyla mezkûr teoriyle Kur’ân’ın, Hz. Peygamber tarafından yazılmadığı ve bizzat Allah tarafından indirilmiş bir kitap olduğu tezi savunulmaktadır.³⁷

Ahmed Deedat’ın geliştirdiği bu yönteme göre besmele on dokuz harften oluşmakta ve her bir harf Kur’ân’da geçtiği şekliyle on dokuzun katlarından meydana gelmektedir. Örneğin besmeledeki Allah lafzı Kur’ân’da 2698 defa geçmektedir. Bu sayıya ulaşabilmek için 19’un katı olan 142 ile çarpılması gerekmektedir. Aynı şekilde “Rahîm” kelimesi de Kur’ân’da 57 defa geçmekte ve bu rakamı elde edebilmek için sayının 19’un katı olan 3 ile çarpılması gerekmektedir.³⁸ Bu açıdan, Kur’ân’da bulunan 114 sûre 19’un katıdır. 9’ncü sûre hariç olmak üzere bütün sûrelerin başına gelen ve Fâtiha Sûresinin de ilk âyetini teşkil eden besmelenin, 9’ncü sûre başındaki eksikliği Neml Sûresinin 30’ncü âyetiyle giderilmiş ve besmele sayısı 113 olmaktan kurtarılmıştır. Böylece, besmele 19’un katı olan 114 sayısı olarak Kur’ân’ın tamamını açan bir anahtar olarak tahyir edilmiştir.³⁹

Reşâd Halîfe (ö. 1990) Tevbe Sûresinin son iki âyetinde bulunan bazı kelimeler için bir şema geliştirmiştir. Bu şemada, رَبُّنَا، إِلَهُ، تَوَكَّلْ، اللَّهُ، تَوَلَّى gibi lafızları ele almış ve bu kelimelerin Kur’ân’da 19 veya 19’un katı olarak hesaplanabilmeleri için bu iki âyetin Kur’ân’dan sayılmaması gerektiğini savunmuştur.⁴⁰ Buradan hareketle Edip Yüksel, Reşâd Hâlîfe’den esinlenerek ortaya koymaya çalıştığı 19 teorisiyle kendisini Kur’ân’ın bir kısmını inkâr etmeye kadar götürmüştür.⁴¹

Reşâd Halîfe, Nûn Sûresinin başındaki ن harfinin bu sûre içinde 113 defa geçtiğini söylemiştir. Sûrenin başındaki ن harfi de dikkate alınmak sûretiyle sayı ancak 132’ye

³⁶ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı; Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: İşaret Yayınevi, 1419/1999), 3/1207.

³⁷ Ahmed Deedat, *Kur’ân En Büyük Mûcize*, çev. Edip Yüksel (İstanbul: Madve Yayıncılık, 1403/1983), 41.

³⁸ Ahmed Deedat, *Kur’ân En Büyük Mucize*, 52.

³⁹ Arif Arslan, *Yeni Tespitler ve Kur’ân Hakkında Bilmediklerimiz* (İstanbul: Adım Kitabevi, 1407/1987), 48.

⁴⁰ Tayyar Altıkulaç, *Yüce Kitabımız Hz. Kur’ân* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1414/1994), 73.

⁴¹ Abdülcelil Candan, *Kur’ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri* (İstanbul: Denge Yayınları, 1420/2000), 320.

çıkarılabilmiş ve bu sayının 19'un katı olmadığı görülünce resmî hat prensibi terk edilerek bu defa sûrenin başındaki ن harfi okunduğu gibi نون diye üç harfle yazılarak ikinci bir ن harfi ilave edilmiş, netice itibariyle 133 rakamına ulaşılmıştır. Ancak aynı iş ح deki ميم harfine yapılmamış ve ح diye başlayan bütün sûrelerin başındaki ميم harflerine tek bir harf olarak itibar edilmiştir.⁴²

Mezkûr kurama göre bazı sûrelerin başlarında kullanılan hurûf-u mukatta'lar Kur'ân harflerinden 14'ü kullanılmakta ve bunlarla yapılan değişik terkipler 29 sûrenin başında yer almaktadır. Bunların toplamı da 19'un katı olan 57 rakamını vermektedir.⁴³ Örneğin, Kur'ân'ın 38'nci sûresi hurûf-u mukatta'a'dan ح ile başlamaktadır. Bununla birlikte, 7'nci ve 19'ncu sûrelerde yer alan hurûf-u mukatta'a harfleri içinde ح harfi yine yer almaktadır. Ahmed Deedat'a göre 7'nci sûrede 98, 19'ncu sûrede 26, 38'nci sûrede ise 28 ح harfi vardır ki hepsinin toplamı 152 yapar ve bu da 19'un katlarından bir sayıdır.⁴⁴

Bu teoriyle Atatürk'ün gerçekleştirdiği bazı faaliyetlerle ilgili irtibat kurulmaya çalışılmıştır. Şöyle ki Atatürk, 19/99/1881 tarihinde dünyaya gelmiştir. Nüfustaki kütük numarası 19'dur. 1900 yılında İstanbul harp okulunda ilk siyasi fikirlere sahip olmuştur. 19 Aralık 1915'te albay olmuştur. 19 gün sonra Çanakkale'de 19'uncu Tümen Komutanı olmuştur. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmiştir. Bandırma Vapuru'nda kendisiyle birlikte 19 komutan bulunmuştur. Samsun'da 19 gün kaldıktan sonra Havza'ya gitmiştir. Kendisine takdim edilen madalya sayısı 19'dur. Meclis kütüğünde sıra numarası 19 olmuştur. İsminde bulunan harflerin sayısı 19'dur. Mirası 19.000 liradır. Cenaze töreninde 19 notalı 19'ncu Şopen marşı çalınmıştır. Cenaze merasimi 19 Kasım 1938 tarihinde icra edilmiştir.⁴⁵

Zikredilen bu hususlara ilave olarak on dokuz sisteminin insanlara kazandırdığı hasletler şöyledir: Matematiksel sisteme karşı insanda ilgi uyandırması, sûre başlarındaki besmelelerin tesadüf veya keyfî bir durum olmadığı, sûrelerin sıralanışının matematiksel bir şifreye göre dizildiği, matematiksel sistem karşısında insanda münevver bir tavrın geliştiği bunlardan bazılarıdır.⁴⁶

Kur'ân'ın bilimsel ve matematiksel i'câzını, 19 rakamı üzerine tesisi ve iç içe geçmeli bir sistem inşasıyla ispat amacı taşıyan bu kuramın tezlerine cevap niteliğinde şunlar söylenmiştir: “Niçin Bakara sûresi 286, Âl-i İmrân sûresi 200 âyetten teşekkül etmekte, dolayısıyla 19'un katı olmamaktadır? Neden Felak ve Nâs Sûreleri 19'un katları ve karekökleri değildir? Niçin “Allah” lafzı 19 ile orantılıdır da niçin “rab” ismi böyle değildir?”⁴⁷

Kur'ân'ı, “*Üzerinde on dokuz var*” âyetine isnad edilerek üzerinde teemmül edilmesi tehir edilmiş ezoterik bir sır gibi telakki etmek ve Kur'ân'ın sahih bir şekilde anlaşılabilmesi için 19 rakamıyla ilişkilendirilmesi düşüncesini salık vermek cüretkârlık olduğu kadar, aynı

⁴² Altıkulaç, *Yüce Kitabımız Hz. Kur'ân*, 74.

⁴³ Ahmed Deedat, *Kur'ân En Büyük Mucize*, 63.

⁴⁴ Ahmed Deedat, *Kur'ân En Büyük Mucize*, 80.

⁴⁵ Edip Yüksel, *Müslüman Din Âlimlerine 19 Soru* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 1421/2001), 70.

⁴⁶ Edip Yüksel, *Üzerinde On Dokuz Var* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 1417/1997), 65.

⁴⁷ Abdülcelil Candan, *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri*, 312-321.

zamanda ilmi ciddiyetle bağdaşmayan bir tutumdur. Sözümlerine, Kur'ân'ın nüzûlünden bu yana Hz. Peygamber de dahil olmak üzere hiç kimse bu âyette gizlenen ilâhî sırrı anlamamış nihayet on dört asır sonra Reşâd Halife çıkacak ve bize bu ilahî sırrı anlayacaktır!⁴⁸

Esasında rakamlara gnostik anlamlar hamletme düşüncesi Reşâd Halife ve Ahmed Deedat'ın başlattığı bir yöntem değildir. İlk nazarda Mirzâ Ali Muhammed Rızâ (ö. 1309/1819) tarafından tesis edilen Bahâilik mezhebinde de on dokuz sayısının hususi bir yeri bulunmaktadır. Bunlar içinde orucun 19 gün tutulması,⁴⁹ her 19 günde bir toplanmaları, boşananların bir aylık bir müddetten sonra 19 kere barışmaları,⁵⁰ gelirinin %19'undan vergi alınması, erkeğin kadına vermesi gereken mehir şehirde yaşayanlar için %19 ağırlığına altın olması gibi uygulamalar bulunmaktadır.⁵¹ Bununla birlikte, Bahâîler'in "Batı yıldızı" adında 1910 yılında yayına başlayan ve senede 19 sayı çıkaran bir de dergileri vardır. Derginin yılda 19 sayı yayınlaması, Bahâîler'in 19 sayısına atfettikleri anlamla alakasının olmasıdır.⁵²

5. On Dokuz Meleğin Ehl-i Kitap Metinleriyle Bağlantısı

Kur'ân'ın nüzûl sürecinde muhataplarını ikna ve yönlendirme aracı olarak, bilindik ve anlam dünyalarında karşılığı olan simge ve motifleri kullanması, onun iletişim stratejisinin temel bir unsuru olarak görünmektedir. Arşın sekiz melek tarafından taşınması, bulutlar içinde gelen Tanrı figürü, göklerin ve yerin altı günde yaratılması gibi ifadelerle Tanah'ın menkıbevî üslubuna yakınlık arz etmesi de bu stratejinin bir parçası olarak yorumlanabilir. Böylelikle Kur'ân, hem kendi ilahî özgünlüğünü korumakta hem de mevcut geleneklerle kavramsal köprüler kurarak evrensel mesajını daha geniş bir zemine ulaştırmaktadır. Bu bağlamda, Allah'ın arşını sekiz meleğin taşıması, Allah'ın arşının su üzerinde olması, Allah'ın ve meleklerin bulut gölgeleri içerisinde gelmesi gibi müteşâbih unsurlarla, yerin ve göklerin altı günde yaratılması şeklinde yaratılış temasına vurgu yapan hitaplardaki ifadeler Tanah'daki menkıbevî anlatım üslûbu ile benzerlik içindedir.⁵³ Bu durum, Ehl-i kitabın muhayyilesinde var olan telakkiden hareketle nüzûl ortamındaki insanlara mesajın iletilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Bu çerçevede dikkate alınabilecek bir diğer âyet, "Rabbinin Arşını o gün onların üstünde sekiz melek taşır."⁵⁴ ifadesidir. Bu âyet, Yahudi kutsal literatüründe bahsi geçen

⁴⁸ Abdullah Dıraz, *İlmi Tefsir Hareketinin Değerlendirilmesi ve On dokuz Rakamı Üzerine*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Mim Yayınları, 1403/1983), 39-40.

⁴⁹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 1436/2015), 242.

⁵⁰ Ethem Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri* (İzmir: Selçuk Yayınevi, 1406/1986), 218.

⁵¹ Ethem Ruhi Fırlı, *Bâbîlik ve Bahâîlik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1414/1994), 70-73.

⁵² Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Anka Yayıncılık, ts), 231.

⁵³ Tekvîn, 1/6-31.

⁵⁴ Hakkâ, 69/17.

“Keruvlar” ve “Seraflar” adlı melek tasvirleriyle kavramsal bir benzerlik taşımaktadır. Nitekim bu metinlerde sözü edilen varlıklar hakkında, Tanrı’ya yakın ve yüksek mertebeli melekleri temsil eden, Allah’ı yüceltip arşının ortasında ve çevresinde önü ve arkası gözlerle kapalı şeklinde ifadeler kullanılmaktadır.⁵⁵ “Keruvlar”ın görünüşüyle ilgili olarak her bir “Keruv”un dört yüzünün olduğuna, birincisinin öküz yüzüne, ikincisinin insan yüzüne, üçüncüsünün aslan yüzüne, dördüncüsünün kartal yüzüne benzediğine dair anlatımlar yer almaktadır.⁵⁶ Yahudi literatüründe “Keruvlar” Tanrı’nın arşını taşıyan melekler olarak anlatılırken, “Seraflar” ise Tanrı’nın arşının etrafını kuşatan ve Tanrı’ya yakın olan, onu sürekli övüp tazîm eden melekler olarak anlatılmaktadır.⁵⁷ Bu durumun, “*Melekleri Arş’ın etrafında rablerini hamd ederek tesbih ettiklerini görürsün*”⁵⁸ ayetiyle uygunluk arz ettiği görülmektedir.

Buradan hareketle, Hz. Peygamber’in Ehl-i kitap metinlerindeki ifadelere benzer yorumlar yaptığı söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber’in, “*Onlar bugün dört tanedir. Kıyamet günü olduğunda Allah onları dördü ile kuvvetlendirerek sekize eşitleyecektir*” ifadeleri bu noktada örnek olarak gösterilebilir.⁵⁹ Esasında, Hz. Peygamber’in Ehl-i kitab’ı destekleyen bu gibi izahlar yapması Yahudilerle girdiği diyalogların iz düşümü olabilir. Ayrıca, Ehl-i kitap kaynaklarında yer alan bu gibi anlatımları Hz. Peygamber’in dile getirmesinin tebliğ yöntemi bakımından büyük önem arz ettiği düşünülebilir.

Bu meseleyle alakalı zikredilebilecek bir diğer âyet, Hûd Sûresi 11/7. âyetinde “*Arşı su üzerinde iken gökleri ve yeri altı günde yaratan o dur.*” ifadesidir. Dolayısıyla söz konusu bu âyet, Ehl-i kitap kaynaklarında bulunan müşterek hususlar arasında zikredilebilir. Bu noktada Tevrat’ın Yaratılış bâbındaki beyanlar şöyledir: “Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu ve engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı’nın ruhu suların üzerinde hareket ediyordu. Allah, “suların ortasında kubbe olsun, sudan ayırsın” dedi ve Allah kubbeyi yaptı. Altta olan suyu üstte olan sudan ayırdı ve Allah kubbeye “gök” ve alttaki kuru toprağa “yer” dedi.⁶⁰ Bu noktada Rudi Paret’in ifadeleri dikkat çekicidir. Zira ona göre, Alah’ın arşının su üzerinde olması gibi Kitâb-ı Mukaddes anlatımları Hz. Peygamber’in tebliğinin genel şemasına dahil olmuştur.⁶¹ Bunun yanında, mezkûr ifadelerin Ehl-i kitap ile ortak bir anlam dizgisi içerisinde kullanılması Medine’de bulunan Yahudi ve Hristiyanlar ile gelecekte yaşanacak ilişkiler için şimdiden ortam hazırlamak olarak da düşünülebilir.

Bakara Sûresi 2/210. âyetinde zikredilen Allah’ın bulut gölgeleri içinde gelmesi hitapları bu açıdan zikre değerdir. Nitekim sahâbeden birisi, “Ey Allah’ın Rasûlü! Rabbimiz,

⁵⁵ Vahiy, 4/6, 9.

⁵⁶ Hezekiel, 10/14.

⁵⁷ Murat Serdar, “Hristiyanlık ve İslâm’da Meleklerin Varlık ve Kısımları” (Angelojik Bir Mukayese Denemesi), *Bilimname: Düşünce Platformu*, 7/17, 1430/ 2009, 153-154.

⁵⁸ Zümer, 40/75.

⁵⁹ İbn Atıyye, *Muharrarü’l-vecîz*, 5/359.

⁶⁰ Tekvîn, 1/2.

⁶¹ Rudi Paret, *Kur’ân Üzerine Makaleler*, çev. Ömer Özsoy (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları 1415/1995), 58.

mahlukatı yaratmadan önce neredeydi?” diye sordu. O da “Kara bulut içinde. Ne altında ne de üstünde hava vardı.” şeklinde cevap verdi.⁶² Söz konusu bu beyanlarla vahyin nüzûl dönemine şahitlik eden Yahudilerin Tanrı tasavvurlarına dikkat çekilmiş olabilir. Dolayısıyla, Tanah/Çıkış bölümünde şöyle buyrulmuştur: “Halk gök gürlemelerini, boru sesini duyup şimşekleri ve dağın başındaki dumanı görünce korkudan titremeye başladı. Musa, Tanrı’nın içinde bulunduğu koyu bulut karanlığına yaklaşırken halk uzak durdu.”⁶³

Bu mesele bir tarafa, cehennem meleklerinin on dokuz olması davet taktiği açısından ortak bir düzlemde buluşma noktasında önem arz etmektedir. Nitekim Yahudi ve Hıristiyanların kitaplarında da cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olduğu birçok müfessir tarafından belirtilmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla, Hz. Peygamber’e cehennem meleklerinin sayısını soran Yahudilerin bu konuda bilgilerinin olduğunu göstermektedir. Nitekim, Hz. Peygamber cehennem muhafızlarının on dokuz olduğunu bildirdiğinde Yahudilerin kendi metinlerindeki ifadelerle benzerliği söz konusudur.⁶⁵ Mezkûr anlatılarla Hz. Mûsâ’ya ve Hz. Îsâ’ya vahyin Allah’ın katından gelmesi ve böylece Hz. Peygamber’e de cehennem muhafızlarının sayısı haber verilerek vahyin Allah tarafından indirildiği mesajı verilmektedir. Diğer bir ifadeyle Kur’ân’ın, Yahudilerin kutsal kitaplarıyla benzerlik arz ettiğine, dolayısıyla Hz. Muhammed’e inanılması gerektiğine dair mesaj içermektedir.⁶⁶

Mekke’de nâzil olan birtakım âyetlerde Hz. Peygamber’e indirilen âyetlerin önceki kutsal kitaplarda da var olduğuna dikkat çekilerek⁶⁷ bütün peygamberlerin takip ettiği yolun aynı olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim Hammurabi’nin o devirde yazıp kendi ismini verdiği Hammurabi yasaları ile, Tevrat’ta ve Kur’ân’da bahsedilen bazı hükümler arasında tam, bazılarında yakın bir münasebet bulunurken, bazılarında da bir ilişki olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ Kur’ân, nüzûlün başlangıcından itibaren Mekke dönemi boyunca kendisi ile önceki kitapların içerik, kriter ve maksat itibarıyla benzer olduğu üzerinde durmakta ve onları tasdik ettiğinden bahsetmektedir.⁶⁹ Hatta, bu konuda aktarılan rivâyetlerden biri Hz. Ömer’in Medine’de bulunduğu zamanlarda Yahudilerin dinî tapınaklarına gidip, onların kutsal kitaplarıyla alakadar olduklarına şahit olduğu, Kur’ân ile Tevrat’ın konularının tetâbuk etmesinden memnuniyet duyduğu, bunu soranlara ise Allah’ın kitaplarının

⁶² Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmîzî, *es-Sünenü’t-Tirmizî*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabîy, ts), et-Tefsîr-Hûd/12; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 4/266.

⁶³ Çıkış, 20/18, 21.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/203; Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, 1435/2014), 624; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/418; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 8/151; Vâhidî, *el-Vasîf*, 4/385.

⁶⁵ Fahrreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 15/515.

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/493; Ebû Hayyan el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhîf*, 8/368; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 5/391; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 4/385; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/203-204; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 8/278.

⁶⁷ el-A’lâ, 87/18-19.

⁶⁸ Avram Galanti, *Üç Sâmi Kanun Koyucu*, (İstanbul: Anka Yayınları, 1422/2002), 14.

⁶⁹ Yûsuf, 12/111.

birbirlerini tasdik etmesinden mutlu olduğu şeklinde cevap verdiği nakledilmektedir.⁷⁰

Öte yandan, bazı Yahudi metinlerine bakıldığında on dokuz melekle ilgili birtakım malumatlar bulunmaktadır. Söz konusu bu metinlerde melekler, “cehennem melekleri” olarak zikredilmese de aralarında irtibatın kurulması mümkündür. Nitekim, Peygamber Enok’un Kitabı’nın “Meleklerin Düşüşü” bölümünde geçen ifadeler şöyledir: “İnsanlar çoğalınca melekler güzel kızlar karşısında bir şeyler hissetmeye başladılar ve onlardan eşler seçip çocuk sahibi olmaya karar verdiler.”⁷¹ Melekler bu düşüncelerini uygulamak için iki yüz kişilik bir grup ile Hermon Dağı’nın zirvesine çıktılar. İki yüz kişilik grupta on dokuz melek önemli bir konuma sahipti. Liderleri “Semyaza” idi. Diğerleri ise “Araklba, Rameel, Kokabel, Tamlel, Ramlel, Danel, Ezegeel, Baragiya, Asael, Armarel, Batarel, Ananel, Zagiël, Samsapeel, Satarel, Turel, Yomyael, Sariel” idi.⁷² On dokuz melekle insanların ilişki kurmaları sonucunda boyları 135 metreyi bulan devler dünyaya geldi. Ve o devler zamanla her şeyi yemeye başladılar.⁷³ Enok Kitabı’nda “Gözcüler” adı verilen bir grup meleğin yeryüzüne iki yüz melek olarak indikleri ve bunların da on dokuz liderinin olduğu bilgisi, kelimenin tam anlamıyla cehennem melekleri şeklinde zikredilmese de konuyla benzerliği açısından dikkat çekmektedir.⁷⁴

Vahyin nüzûlüne tanıklık eden Yahudiler büyük bir olasılıkla sözü edilen on dokuz melekle ilgili efsanevî anlatımlardan haberdardılar. Dolayısıyla onlar, kutsal metinlerinde mevcut olan on dokuz melekle ilgili bilgileri gözden geçirecek ve böylece Kur’ân’daki cehennem meleklerinin on dokuz olmasıyla irtibat kurmaya çalışacaklardı.⁷⁵ “Üzerinde on dokuz var” ifadeleri nâzil olduğu duruma göre izah edildiğinde Yahudiler’in tahayyüllerindeki rakama tetabuk olan on dokuz melekle Ehl-i kitap ile Müslümanlar arasında sempati oluşmasına, böylece Yahudiler’in Hz. Peygamber’in peygamberliğine daha ılımlı yaklaşımlarını sağlamaya yönelik davet amaçlı olduğu söylenebilir.

Zikredilen bu başlıklar dışından Hz. Süleymân’ın karıncalarla konuşması, Hz. Süleymân’ın cinlerle ilişkisi, maharetli ustaların Hz. Süleymân’a birçok eser yapmaları, O’nun emrinde dalgıçların olması, farklılıklar olmasıyla birlikte genel taslak olarak Hz. Âdem ile İblîs kıssası, Âdem’in ve eşinin cennetten çıkarılması, Hz. Süleymân’ın cinlerinden bahsedilmesi, birçok ahlakî ilkeler, Allah’ın ve meleklerin bulut gölgeleri içerisinde gelmesi

⁷⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, thk. Eymân Sâlih Şa'bân (Kahire: Dârul-Hadîs, 1423/2003), 31.

⁷¹ *Peygamber Enok’un Kitabı*, (Çev. Günyüz Keskin), Hermes Yayınları, İstanbul 2012, s. 35. Tanah’ın “Yaratılış” bölümünde de benzer açıklamalar bulunmaktadır. “Yeryüzünde insanlar çoğalmaya başladı, kızlar doğdu. İlahî varlıklar (Melekler) kızların güzelliğini görürce beğendikleriyle evlendiler.” Bk. Yaratılış 6; 1-2.

⁷² *Peygamber Enok’un Kitabı*, 34. On dokuz meleğin isimlerinin farklı versiyonları için bkz. Richard Laurence-Richard Charles, *İdris Peygamber’in İki Kitabı*, “Enok’un İki Kitabı”, Çev. Oğuz Eser (İstanbul: İdil Yayıncılık, 1433/2012), 41.

⁷³ *Enok’un Kitabı*, 35.

⁷⁴ Yasin Meral, *Yahudi Geleneginde Kur’ân ve İbranice Kur’ân Çevirileri*, (İstanbul: Divan Yayınları, 1437/2016, s. 188.

⁷⁵ Meral, *Yahudi Geleneginde Kur’ân ve İbranice Kur’ân Çevirileri*, 188.

gibi konular da davet stratejisindeki yöntemin ehemmiyeti açısından Ehl-i kitap ile kavram müşterekleri kabilinden zikredilebilir.

Sonuç

Metin dışı bağlam, özellikle Kur’ân âyetlerinin sahih ve otantik bir şekilde anlaşılmasında sarsılmaz bir fonksiyona sahiptir. Kur’ân’ın nüzûl döneminde, mesajının muhatap kitleye ulaşmasında bölgenin tarihsel, toplumsal yapısı ve dinî arka planı göz önünde bulundurulmuştur. Nitekim, Mekke ve Medine’de yaşayan Arap toplumu ile Ehl-i kitap mensuplarının aşına oldukları figürler ve dini imgeler, vahyin dili ve içeriğinde zaman zaman sarıh bir şekilde kendini göstermiştir. Bu açıdan, literal olarak te’vîl edilmesi oldukça güç olan “cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olduğu” şeklindeki ifade, sadece bir matematiksel bilgi ya da fizik-ötesi bir gizem olmasının yanı sıra, Ehl-i kitap geleneğiyle girilen tarihsel ve kültürel etkileşimin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Özellikle bazı Yahudi apokrif metinlerinde örneğin “Peygamber Enok’un Kitabı”nda on dokuz melekten söz edilmesi, Kur’ân’da geçen bu sayının bağlamsal arka planına dair anlamlı bir işaret sunmaktadır. Bu kaynaklarda söz konusu melekler açıkça “cehennem melekleri” olarak tanımlanmasa da anlatımlarda geçen melek figürleri ile Kur’ân’da zikredilen cehennem melekleri arasında simgesel vasatta bir alakanın olduğu üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada ulaşılan temel sonuçlardan biri de Kur’ân’daki on dokuz sayısının, modern dönemde ortaya çıkan hurûfî, ezoterik ya da bilimselci yaklaşımların dar yorum kalıpları içinde tüketilemeyecek kadar derin ve çok katmanlı bir bağlama sahip olduğudur. Dolayısıyla, bu âyetin tarihsel ve kültürel bağlamı dikkate alınmaksızın yapılacak her türlü atomistik yorum, hem metnin orijinal bağlamını ihmal etmekte hem de klasik tefsir geleneğinde oluşan yorum çeşitliliğini göz ardı etmektedir. Bu çalışma, söz konusu âyetin yorumuna dair disiplinler arası bir perspektifin zarureti bir kez daha ortaya koymakta; tefsir, dinler tarihi ve karşılaştırmalı dinî metinler okumasının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, cehennem meleklerinin sayısının on dokuz olması, yalnızca sayı temelli bir veri olarak değil, Kur’ân’ın ilk muhataplarının zihin dünyasına hitap eden bir unsur olarak ele alınmalı hem rivâyet temelli tefsir yaklaşımı hem de Yahudi-Hristiyan gelenek bağlamında çok boyutlu bir okuma ile değerlendirilmeye devam edilmelidir.

Kaynakça | References

- Altıkulaç, Tayyar. *Yüce Kitabımız Hz. Kur'ân*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1414/1994).
- Arslan, Arif. *Yeni Tespitler ve Kur'ân Hakkında Bilmediklerimiz*. İstanbul: Adım Kitabevi, 1. Basım, 1407/1987.
- Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, (İstanbul: y.y., 1928/1346).
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1437/2016.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâût. Beyrut: Dâru Sadr, 1421/2001.
- Bikâî, Burhâneddîn Ebû'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer. *Nazmu'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâtî ve's-süver*. thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Candan, Abdülcelil. *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri*. İstanbul: Denge Yayınları, 1420/2000.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Kitâbü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Abdirrahmân el-Maraşlî. Beyrut: Dâru'n-Neffâs, 3. Basım, 1433/2012.
- Deedat, Ahmet. *Kur'ân En Büyük Mûcize*. çev. Edip Yüksel. İstanbul: Madve Yayıncılık, 1. Basım, 1403/1983.
- Dıraz, Abdullah. *İlmi Tefsir Hareketinin Değerlendirilmesi ve On dokuz Rakamı Üzerine*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Mim Yayınları, 1403/1983.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîr*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd- Alî Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1431/2010.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayıncılık, ts)
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 1420/1999.
- Fahreddîn Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr. (Mefâtihu'l-gayb)* thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1433/2012.
- Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2003.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*. İzmir: Selçuk Yayınevi, 1406/1986.
- Ethem Ruhi Fığlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1414/1994.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb *Basâiru zevi't-temyîz fî letâîfi'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1430/2009.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1. Basım, 1435/2014.
- Galanti, Avram. *Üç Sâmi Kanun Koyucu*. İstanbul: Anka Yayınları. 1422/2002.

- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Alî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1432/2011.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrarü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 1437/2016.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el Arabî, *Tefsîru İbnü'l-Arabî*, thk. Abdülvâris Muhammed Ali. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Zâdü'l-mesir fî ilmi't-tefsîr*. thk. Ahmed Şemseddîn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1430/2009.
- İbnü'l-Murtazâ, Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ. *el-Ğalâ'id fî taşhîhi'l-ağâ'id*. thk. Albert Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1. Basım, 1407/1986.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerriyâ. *Tertîbu mekâyisü'l-luğa*. thk. Saîd Rızâ Alî el-Askerî-Haydar el-Mescîdî. Irak: Merkezu Dirâsâtî'l-Havzati ve'l-Câmi'a, 1. Basım, ts.
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm er-Râzî (et-Tefsîr bi'l-me'sûr)*. thk. Ahmed Fethî Abdurrahmân Hicâzî, 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1427/2006.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1426/2006.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1434/2013.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1435/2014.
- Küçük, Abdurrahman. Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 1436/2015.
- Kolektif, *Peygamber Enok'un Kitabı*. (Çev. Günyüz Keskin), İstanbul: Hermes Yayınları, 1433/2012.
- Laurence, Richard-Richard Charles. *İdris Peygamber'in İki Kitabı "Enok'un İki Kitabı."* çev. Oğuz Eser, İstanbul: İdil Yayıncılık, 1433/2012.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. Seyyîd Abdu'l-Maksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1. Basım, 1433/2012.
- Meral, Yasin. *Yahudi Geleneğinde Kur'ân ve İbranice Kur'ân Çevirileri*. İstanbul: Divan Yayınları, 1437/2016.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1426/2003.
- Paret, Rudi. *Kur'ân Üzerine Makaleler*. çev. Ömer Özsoy. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1415/1995.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 6. Basım, 1435/2014.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetu's-Sâvî ale'l-Celâleyn*. thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1438/2017.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed el-Ğumâri'l-İdrîsî'l-Huseynî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3 Cilt, 2. Basım, 1435/2014.
- Serdar, Murat. "Hristiyanlık ve İslâm'da Meleklerin Varlık ve Kısımları" Angelojik Bir Mukayese Denemesi, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 7/17, 1430/ 2009, 153-154.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik*, thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zaglûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1408/1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Lubâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*. thk. Muhammed Berekât. Beyrut: Dâru Risaletu'l-Âlemiyye, 1431/2010.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl-Celâlüddîn Abdurrahmân *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî. *Fethu'l-kadîr*. thk. Seyyid İbrâhîm. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1427/2007.
- Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed. *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâsi, 1424/2003).
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili 'ayi'l-Kur'ân*. thk. İslâm Mansûr Abdulhamîd. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1431/2010.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünenü't-Tirmîzî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîy, ts.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmîzî. *Câmiu's-sahîh*, thk. Merkezi'l-Buhûs ve Taknîyeti'l-Ma'lûmât. 5 Cilt. Kahire: Dâru't-Tâ'sîl, 3. Basım, 1437/2016.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*. thk. Komisyon. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Eymân Sâlih Şa'bân, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2003.
- Yüksel, Edip. *Üzerinde On Dokuz Var*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 1417/1997.
- Yüksel, Edip. *Müslüman Din Âlimlerine 19 Soru*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 1421/2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücuhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Basım, 1418/1998.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.